

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. С. ГРУШЕВСЬКОГО

На основі аналізу архівних документів автором статті реконструйовано педагогічну діяльність О. Грушевського, визначено його внесок у розбудову київської історичної школи та розвиток наукового українознавства, залучення до наукової роботи обдарованої молоді.

Ключові слова: О. Грушевський, педагогічна діяльність, архівні документи, особові фонди, наукова робота, київська історична школа.

На основании анализа архивных документов автором статьи реконструирована педагогическая деятельность А. Грушевского, определен его вклад в создание киевской исторической школы и развитие научного украиноведения, привлечение к научной работе талантливой молодежи.

Ключевые слова: А. Грушевский, педагогическая деятельность, архивные документы, личные фонды, научная работа, киевская историческая школа.

It is reconstructed on the basis of the analysis of documents O. Grushevsky's pedagogical activity, determined his contribution to the expansion of the Kiev historical school and development scientific research of Ukraine, attraction to scientific work gifted youth.

Key words: O. Grushevsky, pedagogical activity, archival documents, personal funds, scientific work, the Kiev historical school.

Сучасний етап розвитку українського архівознавства позначений значною увагою до біографічних досліджень у контексті неупередженого, всеосяжного відтворення історії архівної справи в Україні, належного поцінування її діячів, які своєю подвижницькою працею формували «золотий фонд» національної архівістики. Це стосується і постаті Олександра Сергійовича Грушевського (1877–[1942]) – історика, літературознавця, педагога, громадського діяча. З іменем ученого пов'язано становлення українського архівознавства, істотне реформування діяльності архівних установ, створення повноцінної системи фахової підготовки архівістів. Педагогічний доробок О. С. Грушевського становить важливу, невід'ємну складову його багатогранної наукової творчості, а також віддзеркалює особливості розвитку освіти в Україні перших трьох десятиліть ХХ ст., зокрема, її соціокультурні та національні виміри, політику державних органів у цій галузі, здійснення національно-демократичних перетворень у діяльності вищих навчальних закладів.

У цій статті спробуємо реконструювати педагогічну діяльність О. Грушевського, окреслити її найсуттєвіші риси та професійно продуктивні сюжети, спираючись на дослідження вітчизняних грушевськознавців і науковців, а також на архівні джерела, які впроваджуємо у науковий обіг уперше.

Наукову і педагогічну діяльність О. Грушевський розпочав на початку 1900-х рр. – у час глибинних змін у суспільно-політичному і культурно-науковому житті українства. Аналіз подій у політичній та інтелектуальній історії України спонукає визначити цей період як вершину процесу національного відродження в українських землях¹. Українська спільнота, історичне буття якої було розчленоване між Російською та Австро-Угорською імперіями, яскраво виявила здатність до самоорганізації, волю до самоствердження у формі національного руху. Пройшовши складний шлях формування, українська інтелігенція постала в процесі модерного націостановлення як духовний лідер, генератор політичних ідей, що символізувало суттєво новий рівень свідомості, національної й громадської, і як головний виконавець цих ідей. В означений період знайшли яскравий вияв теоретичні напрацювання представників інтелектуальної верстви України, здійсненні ними впродовж ХІХ ст. Розроблені вітчизняними вченими історичні концепції живили національну самосвідомість народу, даючи йому синтетичний погляд на свою етнічну спільноту саме як на єдиний, розгорнутий у соціальному часі континуум, виступали правовим й моральним гарантом досягнення ним цілісного національного організму та здобуття державної незалежності.

Свідомі громадянського обов'язку інтелігенція і молодь прагнули обґрунтувати свої національні ідеали на основі всебічного, глибокого опрацювання здобутків української науки у вивченні історії України, її соціального і економічного життя, мови, літератури, побуту. Адже, як слушно відзначив М. В. Попович, в українському суспільстві на той час не було іншого поля для формування національної самосвідомості настільки важливого як осмислення власного історичного «Я». Із середовища національно свідомої української молоді, особливо студентства, яке виступало у ролі активної й динамічної сили національного відродження, надходили вимоги до урядових кіл стосовно викладання у навчальних закладах курсів рідної мови, літератури,

історії, відкриття українознавчих кафедр у Київському, Новоросійському (Одеському), Харківському університетах. У вищих навчальних закладах підросійської України й поза її межами, де навчалась українська молодь, засновувалися гуртки українознавства, які об'єднували передусім тих, хто прагнув присвятити себе служінню своїй Батьківщині, попередньо засвоївши зміст та умови обраної майбутньої діяльності³.

Однак український рух змушений був протистояти практично нескінченним перешкодами ідейно-політичного та репресивно-поліційного характеру, які здійснював проти нього державний апарат Російської імперії. Цензурою й заборонами влада намагалася завдати нищівного удару спробам обґрунтування окремішності багатовікової історії українського народу, з власними культурою, традиціями, побутом, нівелювати значення його історико-політичних, етнографічних і культурних особливостей. Під загрозою залишалося існування української мови в духовній сфері, яку цорські чиновники прагнули вилучити з ужитку, письма, друку, культури та загальмувати розвиток української мовознавчої науки. Аналогічна політика проводилася і в галузі освіти. Історія наукового життя у вищих навчальних закладах в Україні – це історія систематичної боротьби з українством, переслідування в дослідженні українських тем і осіб з національними науковими та громадськими симпатіями. Кафедр української мови, літератури, історії в університетах не існувало, а вимоги української громадськості, національно свідомих студентів і викладачів про викладання предметів українською мовою й запровадження українознавчих курсів у навчальних закладах міністерство освіти за підтримки проросійські настроєної професури ігнорувало. Слід також зазначити, що українознавство входило в коло наукових інтересів і педагогічної діяльності лише невеликої частини університетської професури. О. Грушевський, аналізуючи у своїх статтях стан української освіти в Російській імперії, підкреслював, що «якраз там, де треба було, по західноєвропейським поглядам, там російська жандармська політика не допускала українознавства, або як допускала, то з таким противоядієм, яке зовсім нищило цінність таких викладів <...> Отже, або зовсім не було українознавства, або давалося дещо з специфічним українофобським соусом». Така політика, відзначав учений, зумовила «мале побільшення кадрів наукових робітників взагалі і спеціально малу кількість фахівців, які пройшли спеціальну методологічну школу, добре познайомилися з матеріалом і дійсно могли б із нього зробити відповідні висновки. <...> При утворенні культурних інституцій на місцях як музеї красиві етнографічні, музеї археологічні, красиві архівні комісії – брак співробітників з підготовленням науковим відчувався дуже боляче...»⁴.

Уперше програму заснування кафедр українознавства в університетах України всебічно обґрунтував М. Грушевський у статті «Справа українських кафедр і наші наукові проблеми», опублікованій 1907 р. в «Літературно-науковому віснику». Вчений відкрито звинуватив уряд і російські університетські кола в тому, що вони вважають нормальним явищем ігнорування історії, культури, мови українського народу, «який несе на собі, більше як четверту частину державного бюджету»⁵. Він вказав на потребу розробки цілісної концепції в різних галузях української науки, організації наукових викладів українською мовою, підкреслюючи, що від правильного вирішення цієї проблеми залежить національне існування українського народу. Автор наголосив, що різні галузі українознавства мають бути представлені у колі університетської науки та одержати відповідні умови для наукового опрацювання на кафедрах українознавства, створення яких є необхідним для розвитку національної науки та освіти, формування національної інтелігенції. М. Грушевський представив у статті систему українознавчих дисциплін, які необхідно було викладати у вищій школі. Це, зокрема, українська мова, література, фольклор, історія українського народу й української території з найдавніших часів, допоміжні історичні науки – палеографія, дипломатика, сфрагістика, огляди бібліотек і архівів, а також історія українського мистецтва, археологія України, етнологія та антропологія української людності, українське право, кодифіковане й звичаєве, географія, економіка та статистика України. У своїй праці «Освобождение России и украинский вопрос» (1907) історик висловив думку про залежність поступального розвитку українського суспільства від освіти українською мовою, адже доки не буде викладатися українська мова у навчальних закладах, народ буде знаходитися на стадії нижчої, культурно-неповноцінної нації⁶. Він системно та виразно показав специфіку і самобутність української мови у статті «Мова українська і московська» (1910)⁷.

Результатом боротьби національно свідомих кіл громадськості за українізацію вищої школи стало розпочате у 1907 р. викладання предметів українознавства в Одеському, Київському та Харківському університетах. Восени 1907 р. у Київському університеті професори А. Лобода і В. Перетц започаткували курс з історії української мови і літератури, щоправда, російською

мовою. В. Перетц читав курс лекцій «Литература Юго-Западной России XVI–XVIII в.», який, по суті, був курсом забороненої тоді історії української літератури. Подібний курс українською мовою у Харківському університеті читав М. Сумцов. До викладання курсу української історії на Петербурзьких вищих жіночих курсах приступила О. Єфименко. Однак все це продовжувалося не довго, оскільки вихідним пунктом урядової політики був акцент на виняткові прийдешні небезпеки, якими нібито погрожував російській державності та загальноросійській культурі український рух. Як відомо, у 1908 р. російський уряд відхилив законопроект про викладання рідною мовою у початкових школах місцевостей з українським населенням, запропонований 37 думськими депутатами, а 1909 р. заборонено читання курсів української літератури та історії в університетах¹⁰.

У Новоросійському університеті спробу започаткувати викладання українською мовою спецкурс з української історії здійснив О. Грушевський. У цьому навчальному закладі, який став етапним у його науково-педагогічній діяльності та громадському гартуванні, він працював з 20 січня 1907 р. по 23 вересня 1908 р. на посаді приват-доцента кафедри російської історії історико-філологічного факультету.

Із початку 1900-х рр. для О. Грушевського розпочався надзвичайно важливий в його житті період, який продовжувався сімнадцять років. Це був час активного пошуку шляхів інтелектуальної та духовної самореалізації, багатогранної наукової діяльності, пов'язаної з його національним світоглядом, суспільними поглядами і громадською діяльністю. У 1899 р. з дипломом I ступеня і золотою медаллю за дипломну роботу «Пинское Полесье. Исторические очерки. Очерки истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв.» він завершив навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві. Від початку наукової діяльності дослідницькі інтереси вченого зосереджуються в царині української історичної науки. Адже у своїй першій науковій праці, виконаній у руслі обласних досліджень київської документальної школи В. Антоновича, молодий дослідник вивчав проблеми політичної та етнічної належності Пінщини, її тяжіння у князівську добу до протоукраїнського ядра – Києва і Київської землі.

Після закінчення університету О. Грушевський приступив до виконання життєвої програми, головні ідеали та цінності якої сформувалися під впливом родинного виховання, розвиненої національної свідомості, цілеспрямованої самоосвіти і прикладу старшого брата, М. Грушевського. В її основі – його глибоко усвідомлене бажання прислужитися Україні, українському народові, що надихало до максимальної віддачі інтелектуального і духовного потенціалу. Свій життєвий і творчий шлях він органічно пов'язав з національно-визвольним рухом і перебував серед його активних учасників. Світогляд ученого-гуманіста, патріота, фах історика істотно вплинули на спрямованість та зміст його педагогічної діяльності.

У 1900 р. О. Грушевський розпочав роботу над другою частиною «Пінського Полісся», яку планував підготувати як магістерську дисертацію. Відчуваючи брак історичних джерел, він у квітні 1900 р. виїхав у Москву, а згодом – в Австрію та Німеччину. Науковий характер відряджень спрямовував дослідника на поглиблену роботу в архівах і бібліотеках, де він не тільки опрацьовував документи, але й уважно вивчав методикку їхньої організації та роботи. У 1903 р. роботу над другою частиною монографії – «Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского. Пинское староство к[оролевы] Боны. XIV–XVI вв.» було ним завершено і опубліковано.

Упродовж 1903–1904 рр. О. Грушевський успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії: «по средней истории – весьма удовлетворительно, по древней истории – весьма удовлетворительно»¹¹, «по русской истории, по историографии – весьма удовлетворительно»¹², «по политической экономии – весьма удовлетворительно, по новой истории – удовлетворительно»¹³. Це відкрило можливість йому обіймати посаду приват-доцента і займатися педагогічною діяльністю.

У російських університетах приват-доценти були «молодшою», нижчою після ординарних й екстраординарних професорів, науково-педагогічною категорією і належали до так званих сторонніх викладачів, які на запрошення факультету або за власним бажання допускались до навчального процесу для проведення спеціально дозволених, регламентованих встановленими годинами занять. Сенс їхнього існування полягав у забезпеченні викладачам цієї категорії атмосфери «вільного викладання», що реалізовувалася через оголошення ними власних лекційних курсів, паралельних до професорських. Як відзначила З. Зайцева, формально змагаючись між собою, а також і з професурою, приват-доценти змушені були шукати нової постановки наукових проблем, яка б приваблювала студентську аудиторію, поглиблювала спеціалізацію, формувала

нові напрями наукових досліджень. Боротьба за економічне виживання й професіоналізацію в науці сприяла впровадженню у навчальний процес інновацій у формі нових курсів і дисциплін. Для національно свідомих учених і педагогів це відкривало можливості запроваджувати у навчальні курси російських університетів українознавчу проблематику у вигляді спецкурсів переважно історичного, етнографічного і мовознавчого характеру¹⁴. Однак для творців і провідників цих спецкурсів, як правило, це закінчувалося утисками та переслідуваннями з боку влади, гальмуванням нею їхньої подальшої наукової кар'єри.

Початок 1900-х рр. був позначений для О. Грушевського, крім наукових студій, активною науково-організаційною і громадською діяльністю. У 1902 р. став членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (далі – НТШ), 1903 р. – Історичного товариства Несторалітописця. Він багато допомагав старшому братові, який тоді перебував у Галичині, налагоджувати зв'язки з провідними діячами української науки й культури та наукові контакти між Львовом та кореспондентами з підросійської України. У 1907 р. О. Грушевський – дійсний член Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ), член бюро УНТ, а також історичної секції, що входила у склад товариства. У 1905–1907 рр. Олександр Сергійович долучається до спроби створення у Києві Українського народного університету. Особиста проукраїнська діяльність, родинні стосунки з братом – відомим українським ученим-істориком і громадсько-політичним діячем, ймовірно, стали причиною серйозних перешкод у подальшій науково-педагогічній кар'єрі О. Грушевського в Університеті св. Володимира. Хмари над ним густішали. Його не допустили до захисту дисертації у цьому навчальному закладі. Завдяки клопотанням М. Грушевського дисертацію прийняли в Казанському університеті, але під тиском влади її невдовзі зняли з захисту під формальним приводом відсутності фахівців з історії Великого князівства Литовського¹⁵.

У Новоросійський університет О. Грушевського привели наукові зацікавлення проблемами заселення Наддніпрянщини. Його приїзд в Одесу співпав з піднесенням національного руху у місті. Група українських студентів історико-філологічного та юридичного факультетів цього університету виступила з резолюцією, в якій ідея національної автономії конкретизувалась ними через окреслення національних інтересів в університетській освіті – відстоювання необхідності запровадження у навчальний процес курсів з історії України, української мови, історії української літератури. У грудні 1905 р. рада навчального закладу розглянула ці вимоги студентів, і не приймаючи спеціального рішення, загалом прихильно поставилася до заснування у перспективі українських кафедр та викладання українознавчих дисциплін українською мовою, але за умови, якщо більша частина студентів у групах буде українцями. Події, що відбувалися в університеті, широко висвітлювалися пресою і українськими часописами. Заміткою в газеті «Рада» відгукнувся на них і М. Грушевський. Позитивно оцінюючи рішення ради про заснування кількох кафедр з українознавства, він наголошував: «Честь одеській професорській корпорації, що йде назустріч вимогам українського громадянства»¹⁶.

У заяві декану О. Грушевський зазначав, що, приїхавши восени 1906 р. в Одесу, довідався про розгляд професорською радою університету пропозицій студентства стосовно викладання лекцій з деяких предметів українською мовою і прийняття нею рішення про можливість їх проведення за умови, якщо складеться група студентів-українців. Ці підстави, на думку вченого, надавали йому право за взаємною згодою з керівництвом університету розпочати викладання спеціального курсу українською мовою¹⁷.

О. Грушевський, як і його старший брат, був послідовним поборником створення в університетах підросійської України українознавчих кафедр, запровадження української мови у наукову сферу, і саме на вирішення цих питань, які за його власним визначенням він прагнув «поставити на ґрунт принциповий» й була спрямована його педагогічна діяльність у Новоросійському університеті. З березня 1907 р. педагог розпочав читати спецкурс з історії Київської Русі українською мовою. Він зазначав що «...студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон Штерн висловлював поки що задоволення, що студенти так зацікавилися історією (він ще не передчував, що йому, як деканові, через рік буде висловлено за цю справу з українськими викладами догану від міністерства»¹⁸. Лекції історика українською мовою широко висвітлювалися в місцевій пресі, а також привернули увагу часописів Києва, Львова, Харкова. О. Грушевський пізніше згадував: «Над моїм столом у бібліотеці можна було повісити анонс: тут дають всякі інформації по українському питанню, починаючи від такого, чому В. Антонович, людина дуже розумна, досі ще

вірять в українську будучність, і кінчаючи тим, чому П. Куліш уважав себе гетьманом України, коли писав «рукою власной»¹⁹. Крім означеного спецкурсу, він читав курс з історії Литовської держави, спеціальний курс про добу Петра I, проводив семінари та практичні заняття з невеликим гуртком студентів удома, направляючи їхню увагу передусім на вивчення архівних джерел.

За викладання лекцій з історії України українською мовою у Новоросійському університеті міністерство освіти винесло О. Грушевському догану і попередило, що у разі їх продовження його буде позбавлено приват-доцентства. Становище педагога ставало дедалі все складнішим, хоча рада університету взяла його під захист перед міністерством, але перспектива продовження українознавчих лекцій була остаточно втрачена і він був змушений залишити стіни цього навчального закладу. Загальні масштаби несвободи, безкінечні «табу» унеможливлювали вільну творчість, пригнічували дух і травмували психіку. І все ж, властиві вченому душевна стійкість, прагнення не втратити перспективу обраного шляху допомагали йому долати життєві випробування, залишатись вірним визначеним цінностям та ідеалам. У листі до старшого брата від 1 грудня 1909 р. він писав: «Унів[ерситетське] моє становище не змінилось. Я оповідав тобі влітку, що переді мною була дилема: або загальнорос[ійський] вчений, з укр[аїнськими] – між іншим – темами, або – українськ[ий]. Я не вагаючись вибрав останнє і зразу опинився в splendid isolation. Серед істориків нема зовсім прихильних до укр[аїнського]»²⁰.

З 1909 р. до початку 1917 р. О. Грушевський проживав у Росії. У цей період він працював приват-доцентом історико-філологічного факультету Московського (лютий 1909 р. – червень 1910 р.) і Петербурзького (з початку 1910/11 навчального року до 1916/17 навчального року) університетів²¹. Учений читав курси з історії Московської держави XVII ст., доби Петра I.

Слід відзначити, що педагогічна діяльність О. Грушевського була тісно пов'язана з його історичними студіями, в ній він прагнув реалізувати свої наукові напрацювання. Вчений творчо вивчав періоди давньої та нової історії України, здобув авторитет як дослідник і знавець Княжої доби, Великого князівства Литовського, Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII ст., української історіографії та культури XIX ст. Йому належить вагомий внесок у вивчення українського середньовіччя, зокрема його економічних підвалин та соціальної структури, накопичення значного масиву фактичних матеріалів, що характеризують особливості адміністративно-правових інституцій, систему землеволодіння, розвиток ремісничого виробництва, торгівлі, промислів, українських міст. Працюючи над проблемами української історіографії XVIII–XIX ст., О. Грушевський прагнув відтворити її еволюційний шлях, показати складний процес формування національних форм інтерпретації минулого українського народу, внесок вітчизняних істориків у розробку концепцій української історії, залучити до наукового обігу цінний історіографічний матеріал. Не оминув увагою дослідник історію української освіти і педагогічної думки, присвятивши цій темі студії «Зміни шкільної системи в Лівобережжі в XVIII в.», «Педагогічні ідеї Т. Шевченка».

Аналіз наукової творчості О. С. Грушевського засвідчує, що одне з основних місць у ній належало архівним пошукам, спрямованим на істотне розширення документальної спадщини української історії та культури. Приступаючи до написання будь-якої студії або розвідки, він звертався передусім до джерел, розшукував, вивчав їх, а потім робив відповідні висновки. Серед провідних принципів історичного пізнання вчений особливу увагу приділяв саме об'єктивності наукового дослідження, що забезпечувалася через спеціально організовані дослідницькі процеси та завдяки застосуванню методів і прийомів критичного джерелознавства. Як історик-документаліст, аналізуючи події певної доби, він прагнув спиратися на якомога більшу кількість архівних документів і шляхом їх аналізу, ґрунтовної джерельної аргументації довести вірогідність своєї дослідницької гіпотези.

Студії та розвідки вченого свідчать про використання ним широкого спектру історичних джерел: Литовські Статути, Литовська Метрика, актові книги адміністративно-судових установ, універсали українських гетьманів, літописи – Іпатіївський, Густинський, Биховця, козацькі літописи XVII–XVIII ст., літературні, історичні пам'ятки та документи з історії церкви. Він залучав для досліджень фольклорний матеріал, документи про розвиток в Україні письменства, наукові праці видатних діячів національно-культурного руху, а також мемуари, приватне листування, життєписи, публіцистику. В процесі багатолітньої наукової діяльності О. Грушевський дослідив і впровадив у науковий обіг цінні джерела з історії Великого князівства Литовського, соціально-економічного життя українського народу в XVI–XVIII ст., історії суспільно-політичної думки і суспільних рухів в українському суспільстві в XIX ст. Основним об'єктом його джерелознавчих досліджень стали документи Румянцевського опису Малоросії та

колекцій О. Лазаревського і М. Судієнка. Втім, яке значення для гуманітарія мали історичні джерела, можна побачити, звертаючись не тільки до його наукових студій та публіцистичних статей, а й до лекцій і навчально-методичних матеріалів. У фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 р.» ЦДІАК України зберігається рукопис розробленого ним курсу лекцій з історіографії та археографії²³. В джерелознавчій частині його автор подав схему вивчення різних груп джерел у контексті об'єктивного, неупередженого висвітлення історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст., з позицій українського національного відродження. Слід додати, що вчений виявив великий інтерес до спеціальних історичних дисциплін, особливо до історичної географії, генеалогії, дипломатики, палеографії, біографістики та навіть репрезентував у навчально-методичних матеріалах їх певну ієрархію.

Працюючи з текстами документів, О. Грушевський приділяв значну увагу їх археографічному опрацюванню. Одним із перших науково-видавничих проєктів історика був ініційований ним у 1908 р. на засіданні Археографічної комісії НТШ проєкт видання актів внутрішньої історії Гетьманщини, які він вважав цінною джерельною базою дослідження юридичних, економічних умов формування старшинського та монастирського землеволодіння, адміністративного устрою, розвитку фінансової системи²³.

Послідовно продовжуючи та розвиваючи традиції київської документальної школи, О. Грушевський наголошував на визначальному значенні архівних джерел як фундаментальної основи української історичної науки, доводив необхідність їх ретельного наукового опрацювання, відповідної організації та об'єктивного використання. Глибокому розробленню цих проблем і деталізації шляхів їхнього вирішення він присвятив чимало своїх статей.

Проте для вченого ніколи не існувало «чистої науки», відірваної від пекучих проблем українського життя. Особисте переконання, що дослідження і популяризація джерельної спадщини української історичної науки є важливим засобом виховання національної свідомості й патріотизму, сприяє культурно-духовному відродженню народу, він послідовно втілював у багатогранній педагогічній діяльності: читанні лекцій, науково-методичній роботі, керівництві науково-дослідною діяльністю студентів і молодих науковців. О. Грушевський прагнув прищепити своїм учням любов до української історії та бажання вивчати її, приділяючи при цьому велику увагу роботі з історичними джерелами. Саме з цією метою у Москві й Петербурзі він організував джерелознавчі семінари. Педагог відзначав, що «молодь ретельно ходила на виклади та семінари, які завдяки особливій «симпатії» факультету не мали санкції зачетних і, творюючи постійний невеличкий гурток слухачів, дуже пильнувала, щоб не пропускати годин. В семінарі працювали над джерелами та писали реферати й зачетні роботи (пригадую гарні роботи Ів. Ів. Крижановського, Барановича, Вікула). В гуртку українознавства підіймали та розробляли питання, не зв'язані з курсами та семінарами (пам'ятаю реферати Ол. Шульгина, Слюсаренка, Кушніра, Зайцева, Голоскевича, Гоньцова, Л. Чикаленка та ін.). Так йшла праця над темами по українознавству, не признаному факультетами російських університетів»²⁴. Учений також проводив заняття з невеличким гуртком у себе вдома, де студенти виступали з доповідями і обговореннями, для підготовки яких матеріали збиралися ними в бібліотеках, архівах або музеях. Як свідчать архівні документи, історик виступав із доповідями на засіданнях гуртка з українознавства при Петербурзькому університеті²⁵, серед яких значний інтерес викликала його лекція «Історичний світогляд Т. Шевченка»²⁶. Він також керував аналогічним студентським гуртком на Бестужівських курсах, активно співпрацював з Петроградським українським клубом «Громада». Загалом «петербурзький» період був плідним у його творчості. Вчений продовжував власні історичні, історіографічні, джерелознавчі, літературознавчі студії, багато працював у російських архівах і бібліотеках, друкувався. Свою різнобічну наукову і педагогічну діяльність він спрямовував на формування громадської думки, національних почуттів і поширення національної свідомості, на відстоювання права українців на збереження й розвиток своєї мови, історії, літератури.

Отже, узагальнюючи факти науково-педагогічної діяльності О. Грушевського в 1907–1917 рр., слід зауважити, що він активно використовував можливості кафедр російських університетів для пропаганди української історії та розгортання студій у цій галузі. Разом з іншими національно свідомими українськими вченими він зробив непересічний внесок у закладання міцного фундаменту національно-культурного відродження й розвиток наукового українознавства.

Після повернення у Київ навесні 1917 р. О. Грушевський у 1917/1918 навчальному році працював приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, викладаючи загальний курс російської історії та спеціальні курси: «Економіческая жизнь Украины в XIV–XVI ст. и начало народных движений», «Общественные движения начала XIX ст.

и отражение их в украинской литературе»²⁷. Восени 1918 р. він брав участь у конкурсі на заміщення кафедри історії України для обрання на посаду професора цієї кафедри. Створення на історико-філологічному факультеті університету трьох українознавчих кафедр – української мови, літератури та історії було пов'язано з українізацією всіх сфер життя, що відбувалася на тлі національно-визвольних змагань. Згідно з планами Міністерства народної освіти передбачалося заснувати у вищих навчальних закладах України кафедри українознавства, які мали стати центрами комплексної наукової розробки українознавчих дисциплін та методики їх викладання, запровадження читання лекцій українською мовою, перепідготовки викладацьких кадрів та підготовки кадрів нової формації.

Доцент П. Смирнов і професор С. Голубев, які входили до складу Комісії по заміщенню кафедри історії України Університету св. Володимира, відзначили у своїх рецензіях широкий діапазон наукових інтересів О. Грушевського, глибоке опанування ним джерел з історії України XVII–XVIII ст., наукову цінність його досліджень з ранньої історії «малоросійської историографії» та історії Литовської держави²⁸. До недоліків рецензенти віднесли наявність в науковому доробку Олександра Сергійовича значної кількості невеликих розвідок, переважно історико-літературного характеру, брак великих праць, спрямованих на розроблення архівних матеріалів. Вістря критики також було спрямовано на його історіографічні студії, присвячені дослідженню громадсько-політичного і наукового руху в українському суспільстві XIX ст., та серію нарисів про творчість М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, М. Маркевича. Йому дорікали за протиставлення «исторической схемы украинской интеллигенции» «традиционной схеме русской историографии». Члени комісії у загальних висновках визначили першим кандидатом на заняття кафедри історії України доктора російської історії Г. Максимовича, рекомендованого М. Довнар-Запольським, другим – О. Грушевського, аргументуючи своє рішення стосовно нього тим, що, на відміну від першого кандидата, розпочавши свою наукову діяльність у 1901 р., він не зумів подати в університет належних праць, які б дозволили йому захистити дисертацію та одержати науковий ступінь, і залишається тільки магістрантом. 18 жовтня 1918 р. члени історико-філологічного факультету, заслухавши звіт комісії, прийняли рішення провести на своєму наступному засіданні закрите голосування з метою остаточного визначення єдиної кандидатури. Це засідання відбулося 25 жовтня 1918 р. як показали результати голосування, кандидатуру Г. Максимовича підтримали 15 членів факультету, 2 – проголосували проти неї. За кандидатуру О. Грушевського проголосували 7 членів факультету, 10 – були проти неї²⁹.

Доба національно-визвольних змагань стала періодом плідної праці вченого, спрямованої на відродження й розбудову національної освіти, становлення багаторівневої системи підготовки кадрів, впровадження в навчальний процес широкого кола українознавчих дисциплін для підготовки національно свідомих науковців і фахівців. Про це свідчить його педагогічна діяльність у Київському українському народному університеті, який став первістком національної освіти. Історик брав активну участь в організаційних заходах щодо його заснування, ініціював створення при ньому підготовчих курсів за програмою гімназій, які б надавали можливість молоді одержати необхідні знання для вступу до навчального закладу³⁰. Він був переконаний що діяльність університету необхідно організувати за двома основними напрямками – дати вищу освіту українській молоді й забезпечити подальший розвиток національної науки³¹. Після відкриття університету, яке відбулося 5 жовтня 1917 р., до середини наступного року О. Грушевський працював на посаді приват-доцента історико-філологічного відділу, викладав історію України, а також виконував обов'язки товариша голови президії правничого факультету. Для студентів університету ним було розроблено навчальний план, в якому перший рік присвячувався українознавству, а також програму лекцій з історії України, що складалась із 70 питань і хронологічно охоплювала період від часів найдавнішої історії українських земель до початку XIX ст.³²

17 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів 27 липня 1918 р. закон про перетворення Київського українського народного університету на Український державний університет, а 6 жовтня цього ж року відбулося його урочисте відкриття. 12 серпня 1918 р. наказом міністра освіти М. Василенка затверджено перших професорів цього університету, серед них по кафедрі історії України історико-філологічного відділу – О. Грушевського³³. Крім історико-філологічного факультету, вчений проводив плідну педагогічну й організаційну діяльність на правничому факультеті, за що одержав у листопаді 1918 р. подяку від його керівництва³⁴. О. Грушевський брав активну участь у розбудові внутрішнього життя університету, очолив бібліотечну комісію, в організації роботи якої йому допомагала дружина, Ольга

Олександрівна, працюючи в ній бібліотекарем. Як свідчать архівні документи, вчений опікувався справою повноцінного функціонування університетської бібліотеки, зокрема, займався питаннями організації її приміщення, книжкових фондів, забезпечення штатом працівників. Він звертався до викладачів з проханням передавати свої праці для поповнення її фондів³⁵.

У червні 1919 р. за рішенням Народного комісаріату освіти УСРР і Ради комісарів вищих навчальних закладів м. Києва було прийнято постанову про злиття Українського державного університету з Університетом св. Володимира. З цього питання О. Грушевський зайняв чітку й принципову позицію, відкрито виступив проти ідеї об'єднання, підкреслюючи, що професура останнього буде гальмувати розбудову національної освіти. Пророчі прозвучали слова вченого: «Коли університетам ставлять невідповідні завдання, продиктовані політикою, зараз же швидким наслідком з'являється пониження наукового рівня, зменшення наукової творчості університету, який добровільно або з примусу вступив на шлях політики»³⁶.

З 1 вересня 1917 р. по серпень 1918 р. О. Грушевський виконував обов'язки директора Педагогічного музею. Глибоко усвідомлюючи, що новостворені вищі навчальні заклади, гімназії, школи мають нагальну потребу у відповідних технічних засобах і спеціальній літературі, він активно прилучився до справи упорядкування колекцій музею та його бібліотеки, які через важкий фінансовий стан перебували «у повному безладді»³⁷. У листах до Генерального секретаря народної освіти І. М. Стешенка вчений наполягав на вирішенні питань про надання музею допомоги у фінансуванні, приміщень, у забезпеченні працівниками, відкритті читального залу при бібліотеці, у комплектуванні фондів українською книгою³⁸.

У 1917–1918 рр. О. Грушевський викладав в Українській педагогічній академії, читав лекції з історії України та української літератури на курсах для підготовки вчителів, організованих Українським товариством шкільної освіти, лекції з давньої й новітньої історії України та історії новітнього українознавства на курсах технічно-агрономічного товариства «Праця», а також історію України та українознавство в Економічно-адміністративному інституті при Українському товаристві економістів (з 1920 р. – Київський інститут соціально-економічних наук)³⁹.

Упродовж 1918–1920 рр. історик розробляв статут і концепцію діяльності Українського архівно-археологічного інституту (далі – УАІ). Створення цього вищого навчального закладу передбачалося проектом архівної реформи, одним із авторів і провідників якої був О. Грушевський. Під час його діяльності у 1917–1918 рр. на чолі Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. при Народному міністерстві освіти УНР) уперше в Україні розпочалося виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських архівів із-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; формування раціонально організованої мережі архівних установ; видання археографічного часопису. Архівною реформою передбачалося також заснування при Українському національному архіві археологічного інституту з трьома відділами: архівним, археографічним, етнографічним для підготовки фахівців у галузі архівної справи⁴⁰.

Обґрунтовуючи основні положення статуту УАІ, О. Грушевський підкреслював, що «...поширення відомостей історичних та археологічних, разом із тим поширення наукових студій по питаннях історичних і археологічних являється дуже важливою справою. Україна так мало ще вистудіювала у своїй цілості і є багато кутків, в яких зовсім не було дослідників. Треба утворити як можна більше діячів, які могли б на місцях самі провадити наукову роботу або вказати місцевим діячам шлях, котрим треба йти в студіюванні минулого»⁴¹. Вчений вважав, що основними завданнями інституту є «поширення систематичних відомостей з української історії, археології й архівознавства і участь в розробленні цих дисциплін...»⁴², а спеціальним завданням – «поглиблення й поширення студіювання місцевої української старовини»⁴³. Історик залишався послідовним у своїх принципах і цінностях, окреслюючи фундаментальні засади інституту. Сама назва інституту виразно засвідчила його національний характер, пріоритетність його архівного профілю. На глибоке переконання автора проекту, УАІ мав бути загальнодержавним, тобто вищим спеціальним закладом, що знаходився у віданні Міністерства народної освіти. Передбачалося приймати до інституту осіб із вищою освітою, а курс навчання зробити дворічним. Разом із лекціями і семінарами студенти на практичних заняттях повинні були вивчати фонди архівів, бібліотек, музеїв, а також брати участь у наукових екскурсіях за історичною тематикою. До переліку основних предметів, окрім передбачуваних програмою діючого на той час Київського археологічного університету (далі – КАІ), зокрема історії України, історичної географії, археології

(загальна українська), палеографії (кирилицьська, латинська, польська, українська), сфрагістики, нумізматики, історії українського мистецтва, архівознавства і загального бібліотекознавства, вчений додав «описи архівні»⁴⁴. Діяльність інституту мала будуватися на принципі поєднання навчального процесу з науково-дослідною роботою⁴⁵. Слухачі, які успішно закінчили курс навчання, написали наукову працю і захистили її, отримували диплом на звання вченого архівіста-археолога. При інституті планувалося організувати: бібліотеку, відповідно оснащені кабінети з архівознавства, археології, нумізматики, сфрагістики, геральдики. У статуті було зафіксовано необхідність заснування періодичного наукового органу, присвяченого розробленню питань з української історії, а також з архівознавства й археології. Крім студій, підготовлених викладачами, у ньому також мали публікуватися розвідки й статті студентів. Серед просвітницьких заходів інституту планувалась організація тематичних виставок і екскурсій. На жаль, концепцію УАІ, орієнтовану на розвиток української історичної науки й підготовку національно свідомих кадрів фахівців у галузі архівної справи, так і не було прийнято.

У 20-ті рр. ХХ ст. вчений продовжував діяльність у галузі архівної освіти. У 1920/21 навчальному році він викладав у КАІ архівознавство України, історію козачини, історичну географію України. На запрошення Укрцентрархіву О. Грушевський прочитав лекції на перших курсах архівних працівників, що проводилися 1–14 червня 1923 р. у Харкові для співробітників архівних установ Катеринослава й Полтави, а також 3–19 серпня у Києві – для архівістів Вінниці, Одеси, Чернігова. У серпні 1923 р. на заняттях у Києві, що проходили у приміщенні Центрального історичного архіву історик прочитав курси «Архіви України» і «Українські архівні матеріали в західних архівах»⁴⁶.

З липня 1920 р. до кінця 20-х рр. О. Грушевський працював у Вищому інституті народної освіти ім. М. Драгоманова (далі – ВІНО) на основному (підготовчому) курсі, який на правах факультету існував у 1921–1923 рр., а також на факультетах: шкільному і професійної освіти, був членом Наукової ради інституту, керував історичним циклом, викладав давню історію України⁴⁷, історію України до XVI ст., історію селянства в Україні⁴⁸, соціальну історію України⁴⁹, українську історію суспільної думки, архівознавство⁵⁰.

Створення і функціонування ВІНО тісно пов'язане з тими реформами, які здійснювала радянська влада у 1920-ті рр. на терені України в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в системі освіти. На початку 1920 р. проведено реорганізацію структури вищих навчальних закладів. Університети й педагогічні інститути ліквідовувалися, а замість них створювалися інститути народної освіти (ІНО), що мали два факультети – професійної освіти та соціального виховання. З 1921 р. при ІНО почали організовуватись робітничі факультети – «робітфаки» для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади вихідців із робітничого класу і селянської бідноти. Істотна риса реформи – її «робітничо-селянська» орієнтація.

Причини змін у системі вищої школи були пов'язані з необхідністю підготовки великої кількості кваліфікованих працівників для відновлення зруйнованого у роки лихоліть народного господарства країни. Слід відзначити, що здійснювалися вони в контексті формування державної тоталітарної системи з властивими для неї абсолютизацією матеріалістичного світосприйняття і класового принципу, та ідеалів класової боротьби. Цей процес, що розпочався на початку 1920-х рр. і завершився в середині 1930-х рр., супроводжувався жорсткою централізацією управління наукою і культурою, неухильним підкоренням духовного життя офіційній ідеології, знищенням і розпорошенням тієї частини інтелігенції, яка була не здатна на компроміс або адаптацію до системи. Реформа у галузі вищої освіти була націлена радянською владою на її повне підпорядкування ідеологічним засадам будівництва держави «диктатури пролетаріату», забезпечення різкої зміни соціального складу інтелігенції. Для «завоювання вищої школи» владою вживався широкий арсенал заходів – від «ідейних» і організаційних до репресивних. Зокрема, було ліквідовано автономію університетів, скасовано вибори ректора, запроваджено інститут політичних комісарів з метою здійснення політичного нагляду за діяльністю інститутів і технікумів. Проводилися чистки та перереєстрації викладацького складу і наукових співробітників. Навчальні заклади перетворювалися в епіцентри боротьби з «ворожою буржуазно-кадетською професурою» і непролетарським студентством, а головними провідниками її виступали партійні осередки.

Перебудова діяльності вищих навчальних закладів здійснювалася під гаслом, що «исследовательская работа и работа по обучению на совпадают»⁵¹, а відтак акцент було зроблено на «отсечение исследовательских кафедр от учебных аудиторий»⁵². Навчальний процес нерідко супроводжувався негативними для розвитку вищої школи експериментами – скороченням

лекційних курсів і запровадженням замість них лабораторного методу навчання з акцентом на самостійну роботу студентів, зміною форм їх контролю, тобто відміною іспитів, а інколи – навіть заліків, частою зміною навчальних планів, залученням до викладання молодих викладачів, які за рівнем своїх знань не відповідали високим нормам академічної освіти. Хронічно не вистачало підручників і навчальних посібників, дозволених для використання. Реформа у комплексі своїх заходів завдала непоправної шкоди самій ідеї університетської освіти, істотно порушивши традиції розвитку університетської науки та підготовки наукових кадрів; разом з тим ліквідовувалася академічна свобода, яка нерозлучно була пов'язана з визнанням автономії вищої школи щодо організації науково-навчальної справи та свободи наукового дослідження.

Національно свідома професура ВІНО вела активний пошук шляхів збереження напрацьованого досвіду національної університетської освіти, її змісту й традицій. Цьому сприяв науковий характер університетських курсів, які читалися кращими українськими вченими старшої та молодшої генерації, також відновлення лекційної системи, проведення семінарів підвищеного типу. О. Оглоблин відзначив: «І хоч КІНО і надалі залишився педагогічним учбовим закладом, хоч можливості університетської науки були там чимало обмежені, але навіть і в цих вузьких рамках жив і творив правдивий дух українського університету»⁵³.

У 1923–1924-х рр. О. Грушевський керував у цьому навчальному закладі секцією давньої і середньовічної історії України на Історичному семінарі вищого типу (далі – ІСВТ), який було організовано при ВІНО у листопаді 1923 р. під керівництвом О. Оглоблина⁵⁴. До навчання у семінарі відбирали найбільш здатних до науково-дослідної праці студентів, які б у подальшому формували контингент аспірантури. Цінність ІСВТ полягала передусім у тому, через відсутність на той час у Києві науково-дослідної кафедри історії України, семінар був спрямований на підготовку молодих науковців для вузів та академічних установ. Слід відзначити, що з п'яти секцій ІСВТ чотири безпосередньо були пов'язані з дослідженням української історії, велика увага приділялася вивченню історичних джерел, самостійній роботі студентів над рефератами. Це істотно впливало в перспективі на підготовку нової генерації українських істориків. Семінар О. Оглоблина деякий час розглядався як основна ланка творчої діяльності національно-державницько-марксистської школи, яка виступала з частковою критикою своїх попередників і прагнула до створення наукової схеми українського історичного процесу XIX – початку XX ст.⁵⁵ Під керівництвом О. Грушевського студенти ІСВТ вивчали особливості економічного життя українських міст у литовсько-польську добу. На лекціях, семінарських заняттях він акцентував увагу студентів на необхідності ретельного опрацювання архівних документів і, зокрема, на систематичних студіях над документами Румянцевського опису. Вчений також залучав студентів до участі в семінарі з соціальної історії України, що функціонував при очолюваній ним Комісії для складання історично-географічного словника української землі. На цьому семінарі вони мали можливість ознайомитися з тематикою і методами досліджень, що проводилися в комісії.

З навчально-методичних матеріалів, розроблених О. Грушевським для студентів ВІНО, збереглася у рукописному варіанті програма курсу «Історія українського народу» від найдавніших часів до національно-культурного відродження на початку XIX ст. Цей курс історик планував прочитати для студентів основного (підготовчого) курсу як загальний вступ до ґрунтовного студіювання ними української історії на факультеті профосвіти⁵⁶. Програма відображає прагнення вченого відтворити поступальний розвиток українського народу, показати його складний і самобутній історичний шлях. Він докладно опрацював періоди Княжої доби, особливо українського середньовіччя, значну увагу приділив питанням виникнення й розвитку козацтва, а також особливостям політичного, соціально-економічного і культурного розвитку та державотворчим процесам періоду Гетьманщини⁵⁷.

У 1924–1930 рр. учений активно працював в історичних установах Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), створених його старшим братом, М. Грушевським. Заслуговує на увагу участь О. Грушевського в організації історично-археографічних курсів при Кафедрі історії українського народу ВУАН. Проект започаткування цих курсів, який ініціювали діячі Археографічної Комісії ВУАН, було розглянуто й підтримано 3 липня 1924 р. на засіданні Історично-філологічного відділу ВУАН. Олександр Сергійович розробив «Положення про історично-археографічні курси при Катедрі українського народу ВУАН», програму і план лекцій на 1924–1925 рр. Курси створювалися на базі Археографічної комісії ВУАН для «підготовки дослідників-спеціалістів в археографічній та бібліотечній справі». Програма лекцій передбачала викладання таких дисциплін: української історіографії, історичної методики та критики, історичної географії, палеографії (української, російської, латинської та польської), дипломатики, історії графіки

й друку, бібліотекознавства, архівознавства, які поєднувалися з практичними заняттями в архівах⁵⁸. Слід підкреслити, що в програму було включено роботу з Румянцевським описом.

Плідно працював О. Грушевський і як дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (далі – НДКІУ), заснованої навесні 1924 р. М. Грушевський надавав великої ваги НДКІУ, вважаючи її наступником Українського соціологічного інституту і прагнув втілити в ній структуру, завдання і напрями досліджень цієї наукової інституції⁵⁹. Кафедра виконувала дві взаємопов'язані функції: 1) «як установа науково-дослідча, що має на меті вести науково-дослідчу працю над історією України в зв'язку з загальною історією культури і соціального розвитку»; 2) «як установа науково-виховуюча, що має завданням підготовляти наукових дослідників у сій спеціальності й викладачів для вищих шкіл сих предметів»⁶⁰. Друга функція була визначальною. На глибоке переконання М. Грушевського, кафедра мала готувати «методично вишколених і всебічно освічених дослідників історичного життя»⁶¹. Серед напрямів науково-дослідної роботи велика увага приділялася соціально-економічному розвитку України останніх трьох століть, 1625–1925 рр., а географічні межі цих дослідів охоплювали її територію, включаючи Західну Україну. Водночас М. Грушевський звертав увагу на необхідність вивчення питань методології і соціологічного обґрунтування історичних процесів, політичної історії й історії культури України.

Система підготовки аспірантів в НДКІУ мала чітко обґрунтований, комплексний характер і включала низку етапів: навчальний (озброєння методиками, методологією досліджень, усвідомлення основних проблем історії України, не розроблених або мало досліджених, опанування загальних курсів); початки дослідної праці (колективне опрацювання планових тем і обговорення на семінарах); самостійна наукова робота (промоційна праця), її захист і публікація⁶². Для аспірантів читалися лекції, проводилися семінарські заняття, колоквиуми, організовувалися консультації, колективні дискусії, обговорення наукової літератури, гуртки. Аспірантський стаж був спочатку дворічним, а згодом став трирічним. Набирали аспірантів із вихованців «семінарів підвищеного типу», вищих шкіл, взагалі молодь, здібну до наукової роботи.

У своїх планах М. Грушевський бачив молодшого брата не тільки своїм заступником і однодумцем, а й людиною, що з'єднувала академічний осередок із вищою школою⁶³. Дійсно, активна багаторічна педагогічна діяльність О. Грушевського надавала йому можливість залучати до наукової праці обдаровану молодь. Це мало важливе значення, адже НДКІУ стала навчально-виховним центром підготовки яскравої генерації молодих науковців, які плідно трудилися в історичних установах ВУАН і таким чином робила свій вагомий внесок у формування київської історичної школи М. С. Грушевського.

У НДКІУ О. Грушевський очолив Секцію соціально-економічної й політичної історії, викладав аспірантам курси джерелознавства, економічної історії України, провадив для них заняття з історії VII–VIII ст., економічного життя XVII–XVIII ст., історіографії, семінари, індивідуальні заняття, надавав їм консультаційну допомогу⁶⁴, керував їхніми промоційними (аспірантськими) працями і науковими студіями. В секції розроблявся той напрям наукових досліджень, якому в НДКІУ надавалося значної уваги – аналіз соціально-економічних відносин Лівобережжя середини і другої половини XVIII ст. В його основу було покладено ґрунтовне вивчення актового матеріалу, зокрема ревізій Генерального слідства о маєтностях та Румянцевського опису. Досліджувались також проблеми аграрних відносин в Україні в XIX ст., селянського руху XIX – початку XX ст. Як слушно відзначила О. Юркова, НДКІУ була, по суті, історичним університетом, укомплектованим високопрофесійними викладачами, де дослідники здобували наукову освіту, де готувалися фахівці з широким кругозором, які вже своїми промоційними студіями заявляли про себе як про талановитих науковців⁶⁵. При цьому робота з джерелами здійснювалась у контексті тієї традиції, яка згодом буде виразно виділяти наукові праці представників київської школи М. Грушевського – це «оберненість до предмету не через літературу, а таки через джерело, звертання в першу і в другу чергу до сирового матеріалу»⁶⁶.

Зважаючи на тривалий термін викладацької діяльності О. Грушевського (1907–1930 рр.), логічним є припущення про те, що за цей час він міг підготувати певне коло учнів. Проте це питання належить до таких, що найменше можуть бути підкріплені документально. Аналіз архівних документів, досліджень вчених – грушевськознавців дають підставу говорити про певну роль О. Грушевського в науковому становленні істориків О. Барановича та М. Ткаченка.

О. Баранович слухав лекції вченого у Петербурзькому університеті та був серед активних учасників його джерелознавчого гуртка, пізніше активно працював під його керівництвом у Бібліотечно-архівному відділі, Постійній комісії для складання історично-географічного словника українських земель, а також готував промоційну роботу «Нариси магнатського господарства на Волині

у XVIII в.» Аналіз листів О. Барановича до вченого засвідчує, що О. Грушевський був достатньо близькою для нього людиною, підтримував і допомагав йому у важких життєвих обставинах⁶⁷.

Як відзначила О. Юркова, М. Ткаченка доля звела з ученим ще в часи визвольних змагань, зокрема у 1918 р. Він тоді працював на посаді помічника бібліотекаря в бібліотечній комісії Українського державного університету під керівництвом О. Грушевського, разом із його дружиною Ольгою Олександрівною. Ймовірно, саме О. Грушевський заохотив молодого науковця досліджувати проблеми історичної географії. Адже М. Ткаченко, починаючи з 1920 р., був співробітником Комісії для складання історично-географічного словника української землі та за сприяння вченого працював над проблемами історичного районування, користався його порадами в процесі студій над економічним і соціальним життям Лівобережної України⁶⁸.

О. Грушевський опікувався науковим зростанням своїх племінників – К. Грушевської⁶⁹ та С. Шамрая⁷⁰.

З кінця 1920-х рр. розпочався розгром історичних установ М. Грушевського, в 1930-ті рр. – фізична розправа з його співробітниками і учнями. В липні 1933 р. О. Грушевського звільнили з усіх установ ВУАН за «повний саботаж у науковій роботі». 9 серпня 1938 р. його було арештовано як «одного з керівних учасників української націоналістичної терористичної організації» і рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 5 жовтня 1939 р. засуджено терміном покарання до п'яти років заслання у Казахстані (м. Павлодар)⁷¹. Помер О. Грушевський на засланні, точна дата його смерті та місце поховання невідомі. Вченого реабілітовано у серпні 1989 р.

Отже, аналіз педагогічної діяльності О. Грушевського засвідчує багатогранність його внеску у розбудову національної освіти й підготовку наукових кадрів і фахівців у галузі історичної науки, архівістики та бібліотечної справи. Праця історика на освітянській ниві відзначалася високим професіоналізмом, системністю в підході до визначення кола необхідних дисциплін для підготовки науковців і фахівців-практиків, забезпеченням органічного зв'язку навчально-виховного творчого процесу у вищих навчальних закладах із науково-дослідною роботою у гуртках, наукових товариствах, установах ВУАН. Це підтверджує практика його викладацької роботи в Новоросійському, Московському, Петербурзькому, Українському народному університетах, ВІНО, НДКІУ. Тексти лекційних матеріалів, навчальних програм О. Грушевського залишилися тільки в рукописах. Проте вони виразно демонструють його прагнення чітко окреслити предмет і завдання лекційного курсу, характеризуються глибоким знанням історіографічної й джерельної бази, базуються на власних висновках і побудовані в контексті неупередженого висвітлення тяглості й своєрідності українського історичного процесу. Слід додати, що ці матеріали відображають зацікавленість вченого соціально-економічними та культурно-історичними дослідженнями минулого українського народу. Одним із прийомів лекційних викладів О. Грушевського було використання ним творів українських письменників і поетів для ілюстрації подій вітчизняної історії.

У фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України наявні листи до О. Грушевського від його колишніх студентів з «одеського» і «петербурзького» періодів, що засвідчують неабияку популярність українознавчих лекцій гуманітарія. Це, зокрема лист від В. Крижановського, в якому він з вдячністю згадував цікаві лекції вченого у Новоросійському університеті, підкреслюючи ту важливу роль, яку мали вони у визначенні ним своєї професійної діяльності та громадянської позиції⁷². Дружина поета М. Драй-Хмари Ніна Петрівна слухала лекції О. Грушевського з української історії у Петербурзі і теж у своїх спогадах відзначала, що вони вирізнялися багатством змісту та читалися гарною українською мовою⁷³. Існує і протилежна думка, висловлена О. Оглоблиним. Він стверджував, що історик був недосконалим лектором⁷⁴.

Позалекційна робота О. Грушевського зі студентами складалась з семінарських і практичних занять, консультацій і рецензування їхніх робіт. Своєрідною формою науково-педагогічної діяльності вченого була організація ним студентських наукових семінарів в університетах Москви, Петербурга, Києва.

О. Грушевський належав до професорсько-викладацької корпорації, яка обстоювала інтереси і права студентів. В спілкуванні з ними, а також з молодими науковцями він проявляв доброзичливість, інтелектуальну відкритість, приділяв багато часу індивідуальним заняттям. У цьому контексті на увагу заслуговують листи до вченого від С. Глушка⁷⁵, Л. Окіншевича⁷⁶, В. Юркевича⁷⁷ та інших аспірантів НДКІУ, що зберігаються у фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України. Фах історика, світоглядні цінності та науково-теоретичні погляди, високий рівень знань теоретичного і практичного джерелознавства, розуміння

унікальної значущості архівних джерел саме як фундаментальної основи української історичної науки зумовили результативність діяльності О. Грушевського у галузі архівної освіти. Йому належить вагомий внесок у розробку її концептуальних засад, створення гнучких форм підготовки і перепідготовки архівістів з диференційованими навчальними планами й програмами. В організації лекцій з архівознавства, розробленні навчальних програм О. Грушевський зосереджував першочергову увагу на практичному аспекті.

Аналіз архівних документів, дослідження грушевськознавців засвідчують заслуги вченого у справі розбудови київської історичної школи М. Грушевського, залучення до наукової роботи обдарованої молоді та підготовки плеяди талановитих українських істориків.

¹ Колесник І. Українська історіографія. XVIII–XX століття. – К., 2000. – С. 218.

² Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 492.

³ Українське питання. – К., 1997. – С. 84–85.

⁴ Грушевський О. С. Український народний університет // Шлях. – 1918. – Кн. 2. – С. 56.

⁵ Він же. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 129.

⁶ Грушевський М. С. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. I. – К., 2000. – С. 506.

⁷ Там само. – С. 515–516.

⁸ Грушевський М. С. Освобождение России и украинский вопрос. – Спб., 1907. – С. 174.

⁹ Він же. Мова українська і московська // Руська бесіда. – Чернівці. – 1910. – С. 72–74.

¹⁰ Коновець О. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. – К., 2000. – С. 132.

¹¹ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1114, арк. 63.

¹² Там само, арк. 66.

¹³ Там само, арк. 68.

¹⁴ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – К., 2006. – С. 315–319.

¹⁵ Особова справа приват-доцента Олександра Грушевського. 3 травня – 20 вересня 1917 року // ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – К., 2001. – Кн. 2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 194.

¹⁶ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.)... – С. 325.

¹⁷ Там само. – С. 324–325.

¹⁸ Грушевський О. С. Український народний університет // ЛНВ. – 1917. – Т. 68. – С. 321–322.

¹⁹ Там само. – С. 321.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 281, арк. 112–112 зв.

²¹ Там само, спр. 1049, арк. 127–128.

²² Там само, спр. 1161, 480 арк.

²³ Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. – К., 1993. – С. 61, 158–162.

²⁴ Грушевський О. С. Український народний університет... – С. 322.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1068, арк. 67, 40, 146.

²⁶ Там само, арк. 77.

²⁷ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1288, арк. 12, 16–18.

²⁸ ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – К., 2001. – Кн. 2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 690.

²⁹ Там само. – С. 607–608, 693–694.

³⁰ Колтакова Ф. В. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 31.

³¹ Грушевський О. С. Український Народний Університет... – С. 326.

³² ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1059, арк. 27.

³³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, арк. 58.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1059, арк. 7.

³⁵ Там само, спр. 1060, арк. 21–23.

³⁶ Грушевський О. С. Український народний університет // Відродження. – 1918. – Ч. 35. – С. 2.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 14.

³⁸ Там само, арк. 2, 4, 14.

³⁹ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 23–24.

⁴⁰ Там само. – С. 22.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1057, арк. 24–25.

⁴² Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці... – С. 25.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1057, арк. 25.

⁴⁴ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці... – С. 25.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1057, арк. 9.

⁴⁶ Матяш І. Б. Архівна наука і освіти в Україні в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 405.

⁴⁷ Держархів м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 37, арк. 3.

- ⁴⁸ Там само, спр. 35, арк. 44.
- ⁴⁹ Там само, спр. 12, арк. 37.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 22, 28.
- ⁵¹ Народное просвещение на Украине. – Х., 1924. – С. 28.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ *Оглоблин О.* Спомини про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Безсмертні: Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С. 214–223.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1077, арк. 254.
- ⁵⁵ *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – С. 163.
- ⁵⁶ Держархів м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 34, арк. 19.
- ⁵⁷ Там само, арк. 21–22.
- ⁵⁸ *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці... – С. 27.
- ⁵⁹ *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Організаційно-технічні моменти // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 272.
- ⁶⁰ Хроніка. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві в 1927/28 році // Україна. – 1928. – № 4. – С. 156.
- ⁶¹ *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Асадеміа: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 211.
- ⁶² Там само. – С. 158.
- ⁶³ *Верба І. В.* Родина Грушевських в українській історичній науці // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 5. – С. 136.
- ⁶⁴ Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 19; № 11, арк. 2, 15–16; № 16, арк. 88; № 20, арк. 5.
- ⁶⁵ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 321.
- ⁶⁶ *Білокінь С. І.* Київська школа академіка М. С. Грушевського // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 5. – С. 107.
- ⁶⁷ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1300, арк. 1–23.
- ⁶⁸ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України... – С. 142–143.
- ⁶⁹ *Матяш І. Б.* «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – 231 с.
- ⁷⁰ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України... – С. 143–145; *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 207–236.
- ⁷¹ *Пиріг Р. Я.* Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 4. – С. 89–93.
- ⁷² ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1299, арк. 18.
- ⁷³ *Рудницький Л.* У тіні великого брата – літературознавчі праці Олександра Грушевського (Спроба аналізу) // 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986. Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 322.
- ⁷⁴ *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 16.
- ⁷⁵ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1304, арк. 1–12; спр. 1297, арк. 50–52, 61–63, 101–102.
- ⁷⁶ Там само, спр. 1297, арк. 31–34.
- ⁷⁷ Там само, арк. 21–24, 77–78, 92–93, 105–108.